

نقش و تاثیر رنگ بر ادراک فضاهای مذهبی در شهرهای تاریخی ایران

محیا حق شناس¹، محمد مهربابی^{2*}

1- دانشجوی دکتری تخصصی معماری، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی، Mahya.Hagh@gmail.com

2- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد لارستان، Muhammed.mehrab@gmail.com

چکیده

شهرهای تاریخی ایران با هویت ایرانی اسلامی خود پای در سنت گذشتگان داشته و همواره مورد پژوهش قرار دارند. استفاده از رنگ بخصوص در بناهای مهم شهر که نقشی مهم در زندگی مردم داشتند نشان دهنده پیوند عمیق میان دین و باورهای اجتماعی آن عصر بوده است. بکارگیری رنگ و کاشیکاری بخصوص با هدف برجسته و شاخص سازی بناها در شهرسازی های تاریخی ایران اقدامی هوشمندانه با هدف جلب توجه و دعوت مردم به حضور در امکان مورد نظر محسوب می گردد. با نگاهی بر آیات قرآنی که در آنها از رنگها، ذکری به میان آمده است و بررسی تاثیرات روانشناسانه رنگهای قرآنی سعی گردیده تا شیوه های بکارگیری رنگ توسط معماران و شهرسازان ایرانی مورد پژوهش قرار گیرد. این پژوهش میکوشد تا با نگاهی بر بسترهای فرهنگی اجتماعی حاکم بر جامعه تاریخی ایران، ارتباط تاثیرگذار آن را بر معماری بناهای تاریخی مهم شناسایی نموده و به بررسی شیوه های پیوند میان رنگهای بکار برده شده جهت شاخص نمودن آن بناها با فرهنگ جامعه آن دوران بپردازد. با ارائه جدول کارت رنگی از بناهای مذهبی شاخص ایران در ادوار گذشته، هویت بصری و ساماندهی تعریف شدهی نظام شهری در شیوه های بکارگیری از رنگ در شاخص نمودن و هویت بخشی به بناهای مهم شهر، بررسی میگردد.

واژه های کلیدی: رنگ، ادراک، فضای شهری، شهر ایرانی، شهر اسلامی

مقدمه

بناها و اماکن مهم و عمومی شهر به عنوان بخشی از بستر و محیط زندگی، نقش مهمی را در رفع نیازهای مادی و غیرمادی انسان ایفا می‌نمایند. بسیاری از کارشناسان، محققین و نظریه‌پردازان شهری، معابر شهری را به عنوان یکی از اجزای اصلی یک سیستم شهری می‌دانند. بنابراین به منظور پویایی بیشتر این فضاها و برای برآورده ساختن نیازهای مردم در شهر، بایستی به عوامل و ویژگی‌های تاثیرگذار بر شکل‌گیری این فضاها توجه نمود و آنها را مورد بررسی قرار داد. با قرارگیری در چنین بستر وسیع و در میان تراکم بناها و ساختمان‌ها، رنگ، شکل و فرم (هندسه) بعنوان اولین نمود بصری برای انسان، نقش تاثیرگذار و عامل بالقوه‌ای در جهت شناخت و ادراک نوع و کاربرد بناها و فضاها در میان ساختمان‌های شهر محسوب می‌گردد. در واقع میان انبوه فضاهای شهری و در گذر از گذرگاه‌ها و مسیرها، رنگ به عنوان نخستین عنصر کارآمد و مهم در تشخیص بصری محسوب گشته و استفاده مناسب و صحیح از رنگ‌ها و و آشنایی با مفاهیم روانشناسی و نمادین آنها در درک صحیح و ادراک بسیار تاثیرگذار می‌باشد. به همین دلیل شناخت رنگ‌ها در هنر اسلامی از لحاظ بار سمبولیک و روایت معنایی مورد توجه و تامل قرار گرفته و از آنجا که بخش مهمی از تعامل انسان با محیط پیرامون به رنگ‌ها مرتبط می‌باشد، توجه به رنگ‌ها به عنوان عناصر زیبابخشی به محیط پیرامون انسان اهمیت ویژه‌ای دارد. عنصر رنگ در فضاهای شهری؛ آرامش روحی و بصری را به دنبال خواهد داشت و بر ادراک انسان از محیط شهر می‌افزاید. این پژوهش خواهد کوشید تا با بررسی و تحلیل مساجد تاریخی ایران و شیوه کاربرد و استفاده از رنگ در این اماکن بعنوان یکی از مهمترین و مورد توجه‌ترین مکان‌های شهرهای تاریخی به علل استفاده از رنگ در مساجد و تمایز آن با رنگ بافت کالبد شهرها بپردازد.

روش تحقیق

در این پژوهش روش اسنادی و کتابخانه‌ای با تکیه بر تکنیک‌های توصیفی - تحلیلی، تحلیلی - تفسیری، بیان سلسله مراتبی و آنالیز اطلاعات جمع آوری شده بر اساس قیاس آن‌ها صورت پذیرفته است. این پژوهش با هدف بررسی اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل و تفسیر نتایج حاصله از استخراج اصول و تاکیدات مبتنی بر رنگ در اسلام و تطبیق آن با معماری ایرانی اسلامی صورت پذیرفته است.

رنگ در باور اسلامی

رنگ در طبیعت همیشه بستگی به نور دارد. هر نوری در طبیعت بر اساس طول موج خود دارای رنگی است. اشیاء مری یا نور منتشر می‌کنند که به واسطه نور، خود به رنگی دیده می‌شوند و یا قسمتی از نور تابیده شده به خود را منعکس می‌کنند که باز به واسطه طول موج نوری که بازتابانده‌اند به رنگی دیده می‌شوند. نور خورشید که در طول روز بر پهنه زمین گسترده است نوری سفید است اما به واسطه تفاوت سطوح خارجی اشیاء در جذب و رنگ می‌باشد. بازتابانند نور به رنگ‌های بی‌شماری که پیرامون خود مشاهده می‌کنیم بازنموده می‌شود، در جهان محسوس همنشین بی‌بدیل نور است و بلکه صورت متکثر نور واحد؛ زیرا تجزیه که یک امر کاملاً مادی و مربوط به عالم مرکبات است تجسم طیف‌های نوری را به صورت رنگ سبب می‌شود. بدین ترتیب رنگ با تجزیه نور شکل گرفته، نمادین‌ترین تمثیل در تجلی کثرت در وحدت را می‌سازد، زیرا از یک سو رنگ همان نور است (وحدت) و از دیگر سو نور - بنا به تجزیه - تجلیات مختلف متلون می‌یابد که همان کثرت است. (بلخاری، 1384: 48-49)

رنگ‌ها در گذشته بیانگر نیروهای خیر و شر بودند، گاه تداعی‌کننده ابلیس و پلیدی و ناپاکی و گاه نشانه تقدس و پاکی و خیر بودند. همچنین رنگ‌ها در ترکیب با فرم‌های مختلف برای نگهداری بشر از نیروهای شر مورد استفاده قرار می‌گرفتند. اگرچه ادیان رنگ خاصی ندارند، اما به تبعیت از مختصات خاص اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی گاه رنگ خاصی به آن‌ها نسبت داده شده است. نسبت دادن یک رنگ به دین و مذهبی خاص از بسترهای مختلفی سرچشمه می‌گیرد. سبز زمردین در میان مسیحیان و فیروزه‌ای

و سبز در میان مسلمانان (و ایرانیان) نشان دهنده تفاوت جایگاه رنگها در میان تمدنهای بشری است و موید این نکته است که هر رنگ با توجه به بینش و جهان بینی اقلیم و جغرافیا و آیین و مذهب در هر منطقه ای دارای تفاوت است. در منظر نگاه اسلامی و عرفانی، رنگها منزلت خاصی دارند و هر یک از آنها به منزله نماد یکی از مراحل تعالی و رسیدن به حق تعالی تلقی می شوند. (خسروی، 1390: 22)

در قرآن کریم نیز از شش رنگ سفید و سیاه (بقره /187؛ آل عمران /106؛ نحل /58؛ زمر /60؛ زخرف /17) زرد (بقره /69؛ روم /51؛ زمر/21؛ حدید/20؛ مرسلات /33)، سبز (انعام /99؛ یوسف /43 و 46؛ یس /80؛ کهف /31؛ حج /63؛ الرحمن /76؛ انسان /21)، کبود (آبی) (انعام /69) و قرمز (فاطر /27) یاد گردیده و به طور مستقیم یا غیر مستقیم به تأثیرات روان شناختی و بعضاً فیزیولوژیکی آنها اشاره شده است. رنگ در قرآن کریم هم به شکل توصیفی و هم استعاره ای وجود دارد. کاربرد اصلی رنگ در تشریح قدرت آفرینش پروردگار بوده است که در حضور و تغییر رنگهای مختلف در جهان دیده می شود. البته ارزشهای فرهنگی نیز در موارد کاربرد استعاره ای رنگها رؤیت پذیر است. (Rippin, 2008: 365-366)

جدول 1- رنگ در قرآن (ماخذ: نگارندگان، 1395)

ردیف	سوره / آیه	متن آیه	ترجمه	نوع رنگ
1	طه / 102	يَوْمَ يَنْفَخُ فِي الصُّورِ وَ نَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا	روزی که در شیپور دمیده می شود؛ و خلافاکاران را در آن روز، در حالی که (چشمانشان کور و) کبود است گرد می آوریم.	آبی (کبود)
2	بقره / 69	صَفْرَاءُ فَاقِعَ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاطِرِينَ	در حقیقت آن گاوی زرد است که رنگش یک دست است که بینندگان را شاد می سازد.	زرد
3	یس / 80	الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقَدُونَ	کسی که برای شما از درخت سبز، آتشی قرار داد و شما در هنگام (نیاز) از آن (آتش) می افروزید.	سبز
4	کهف / 31	و يَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَ إِسْتَبْرَقٍ	و لباسهایی سبز، از حریر نازک و ضخیم، می پوشند، در حالی که در آنجا بر تختها تکیه کرده اند.	سبز
5	فاطر / 27	وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيْضٌ وَ حُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَ غَرَابِيبُ سُودٌ	و از کوهها راهها (و رگهها) ی سفید و سرخ، که رنگهایش متفاوت است و سیاه سیاه (آفریدیم)؟	قرمز/ سفید/ سیاه
6	آل عمران / 106	يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهُ وَ تَسْوَدُّ وُجُوهُ	روزی که چهرههایی سفید می شوند و چهرههایی سیاه می گردند.	سفید
7	آل عمران / 107	وَأَمَّا الَّذِينَ أَبْيَضَتْ وُجُوهُهُمْ فَمِنْهُمْ رَحْمَتُ اللَّهِ... هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ	و اما کسانی که چهرههایشان سفید شده، پس در رحمت خدایند.	سفید

تفسیر روانشناسانه رنگ های هفتگانه قرآن

روانشناسان و پژوهشگران تأثیرات روانشناسی رنگها را مورد تحقیق و مطالعه قرار داده اند و براساس موارد ذکر شده و مندرج در جدول شماره 1، تأثیرات روانشناسانه رنگهای هفتگانه قرآن کریم که مورد اهمیت و استفاده جامعه ایرانی اسلامی بوده و به روشهای گوناگونی در موارد مختلفی به کار گرفته شده اند در ادامه آورده خواهد شد. در ژرفای اسرار قرآنی، می توان از رموز رنگها و هرآنچه سبز و زرد، سیاه و سرخ و کبود در دل دارند و با مخاطب به گفتگو مینشینند، نام برد.

رنگ‌شناسان معتقدند رنگ آبی تیره (رنگ شب)، ساختار آرامش و سکوت کامل دارد و تاثیر آرام‌بخشی در سیستم اعصاب بر جای می‌گذارد و فشار خون، نبض و تنفس را می‌کاهد و در عین حال بدن تجدید قوا می‌یابد، از این رو بعید نیست که یکی از دلایل تأکید اسلام برای تهجد و شب زنده‌داری نیز همین باشد. چرا که انسان در لباس شب از آرامشی بهره‌مند می‌شود که حتی اثر آن به معاش روز هم کشیده می‌شود. در اصل این رنگ یک رنگ مقدسی است که در بین مردم محترم شمرده می‌شود. گنبدها و مناره‌های آبی به مانند پلی بین زمین و آسمان محسوب می‌شوند (علی اکبرزاده، 1375: 62). در عین حال در روانشناسی رنگ‌ها رنگ زرد نشاط آور و چشمگیر عنوان شده است و اثر آن به صورت روشنی و شادمانی و درخشانی ظاهر می‌شود (همان). رنگ‌ها در بسترهای مختلف معانی متفاوتی دارند، همچنان که در جای دیگری از قرآن کریم شراره‌های آتش به شتران زرد مو تشبیه شده‌اند، تا این زردی شدت و حدت شراره‌های آتش را به تصویر کشد، و بر روان آدمی اثر گذارد.

در مورد رنگ سبز و تاثیرات روانشناختی آن نیز اینگونه بیان گردیده که، سبز شعار حیات و زندگی است و اهل بهشت، پیوسته زنده‌اند (رفیعی مهرآبادی و دیگران، 1360: 57). بعلاوه، این رنگ نمایانگر عزم راسخ، پایداری و مقاومت در برابر تغییرات نیز می‌باشد (علی اکبرزاده، 1375: 63). طبق آیه 27 سوره مبارکه فاطر، کوه‌ها به رنگ سفید خالص نیستند؛ در علم روانشناسی رنگ‌ها آمده است که رنگ سفید کامل، حتی در مدت کم، قدرت دید را (به علت خستگی اعصاب و عضلات چشم) تغییر داده و دچار حوادث حاد و مزمن می‌کند، که در صورت مداومت ممکن است تا مرحله ایجاد کوری پیش رود، مانند تماس طولانی با برف، یا منبع نور شدید طبیعی یا مصنوعی (صبور اردوبادی، 1374: 75). در ترکیبات شیمیایی عناصر تشکیل دهنده کوه‌ها و سنگ‌ها رنگ‌های مختلف مانند سیاه، سفید، خاکستری، آبی، بنفش و حتی قرمز وجود دارد. آزمایشاتی که بر روی افراد متفاوت انجام داده‌اند و آن‌ها را وادار به تفکر به رنگ قرمز سیر کرده‌اند، نشان داده است این رنگ، سیستم عصبی را تحریک می‌کند؛ یعنی فشار خون را بالا می‌برد و تنفس و ضربان قلب را سریع‌تر می‌کند. لذا رنگ قرمز از لحاظ تاثیری که بر سیستم اعصاب دارد یک عامل محرک به شمار می‌آید و معنای فیزیولوژیک آن، داشتن آرزوهای بسیار، شور و شوق زندگی و تهور و قدرت اراده است (لوشر، 1395: 21).

روانشناسی رنگ در معماری

استعداد انسان در کشف ناشناخته‌ها و گشودن قفل‌ها و بحث از دشواری‌ها و نهان‌ها، استعدادی طبیعی است. انسان به حکم ترکیب معنویش نمی‌تواند در برابر مجهولات دست بسته بماند، بلکه در نهاد او انگیزه‌ای است که می‌خواهد به هر چیز که بر حواس و خرد او تأثیر می‌گذارد، معرفت پیدا کند (خطیب، 1362: 21). رنگ‌ها از جمله عوامل بارز طبیعی هستند که هم جسم و هم روح و خرد انسان را مورد تأثیر قرار می‌دهند. طبق تحقیقات جامعه‌شناسی، رنگ‌ها نه تنها افراد را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند، بلکه منجر به پیشرفت یا رکود جامعه می‌شوند. عدم جایگزینی صحیح رنگ در مکان خاص خود و به کارگیری نادرست آن در محیط‌های انسانی، صدمات روحی شدیدی بر انسان وارد می‌آورد.

روانشناسی رنگ در معماری از اهمیت بسزایی برخوردار بوده چرا که رنگ‌ها با تاثیر بر روح و روان آدمی، موجب تغییر رفتار وی می‌شوند و این تغییر نه تنها به تحول در خصوصیات و شخصیت افراد منجر می‌گردد، بلکه فعالیت و عملکرد فرد را نیز در محیطی خاص متاثر می‌سازد. اثرات بصری- روانی رنگ، انسان را تحت تاثیر قرار داده است و جدایی ناپذیری رنگ از شکل و این حقیقت که رنگ جزء طبیعی و لاینفک زندگی، معماری و هنر است که گاه سبب پذیرش معانی متفاوت برای رنگ در فرهنگ‌های مختلف شده است. در هر صورت در تمامی دوره‌های تاریخ و در همه نقاط جغرافیایی، رنگ چه در مکان داخلی و چه خارجی با اصول معینی استفاده شده است (سلیمان زاده و منتظرالقائم و دانش، 1391: 5).

تاثیر رنگ بر ادراک شهری

ساکنان شهرها بسته به خاستگاه، تحصیلات، سوابق زندگی، تعلق به حوزه‌های فرهنگی، علائق حرفه‌ای و هدف هایشان از محیط شهری پیرامونشان ادراک‌های متفاوت دارند (تاچرمان، 1369). شهر را از طریق کالبد فیزیکی نمایان آن می‌شناسند که رنگ نیز در این غالب جای می‌گیرد و از نظر معماری نیز برخی رنگ‌ها در بنا، هویت آن بنا را نمایان می‌کند. رنگ‌ها بسیار ساده هستند اما وقتی قرار باشد در جای مناسب قرار گیرند و مرز ارتباط صحیح بصری طراح و بیننده باشند تمام سادگی‌ها تبدیل به پیچیدگی می‌شود. حساسیت رنگ‌ها به این دلیل است که آن‌ها مفاهیمی را انتقال می‌دهند و ترکیب آن‌ها تاثیرات متفاوتی را بر مخاطب می‌گذارد که هارمونی رنگ‌ها نقشی اساسی در این ارتباط بازی می‌کنند. رنگ‌ها در هویت بخشی به مناظر شهری تاثیر بسزایی دارند که توجه به این امر در هویت شهری مجسم می‌شود. با استفاده از رنگ‌ها و شناخت تاثیرات آن‌ها بر افراد میتوان به این فهم متقابل انسان با محیط دست یافت و ارتباط افراد را با محیط افزایش داد. بر همین اساس در طول تاریخ رنگ‌ها در هویت‌دهی به مناظر عمومی و خصوصی نقش پررنگی ایفا کرده‌اند مانند میدان نقش جهان در اصفهان که ترکیب رنگ فضای میدان با رنگ آبی گنبدها فضای -ادراکی- خاطره انگیز و آرامش بخشی را در مخاطب ایجاد میکند (چرخچیان و اینانوچولاخلو، 1393: 2). رنگ از عواملی است که در شکل‌گیری و شناسایی هویت شهری نقش بسزایی دارد. این عامل در ابعاد مختلف شهر شامل عناصر طبیعی همچون زمین، آسمان، دریا، پوشش گیاهی و همچنین عناصر مصنوع مانند معماری ابنیه، مبلمان شهری، تابلوها و غیره نمایان می‌شود. طبیعت در اقلیم‌های مختلف برای دستیابی به منظری مناسب می‌تواند نقش موثری داشته باشد مانند کویر که از ترکیب رنگ لاجوردی و طلایی که از آسمان شفاف و زمین بکر به دست می‌آید (امین زاده، 1386: 5). باتوجه به آنچه گفته شد مشخص می‌گردد که چگونه تاثیر بوم‌آورد بودن مصالح در معماری و شهرسازی سنتی ایران باعث ایجاد بافت‌های شهری یکپارچه گردیده است. بوم‌آوردی مصالح و استفاده از مصالح سنتی خشت و آجر بخصوص در اقلیم‌های گرم و خشک ایران زمین که در واقع هسته‌ی اصلی معماری کویری می‌باشد بر ایجاد حس یکپارچگی و وحدت ساخت و سازهای معماری سنتی می‌افزاید. معماری سنتی برگرفته از طبیعت و ساخته شده در زمینه‌ای بومی گرایانه و کاملاً متمرکز بر رنگ مصالح ساخته شده که تقویت کننده‌ی حس خلوص و یگانگی بوده و بدور از هرگونه هرج و مرج می‌باشد.

جدول 2- هویت بصری مساجد از نگاه ناظر(ماخذ: نگارندگان، 1395)

مسجد جامع یزد	مسجد جامع ساوه	مسجد شاه اصفهان

جایگاه فرهنگ و اسلام نزد ایرانیان

نشاط در یک شهر - رابطه بین فضا و عملکرد آن - بدون در نظر گرفتن تاریخ، دروغی بیش نیست (Tomic and Maric, 2011, 315). مقوله فرهنگ امری پویا و مستمر است. شناخت وضعیت فعلی آن، منوط به آگاهی از پیشینه و سیر تاریخی آن

خواهد بود، زیرا هر شناختی از گذشته، پیش زمینه‌ای برای گذر به آینده است (مفتخری، 1392: 93). پس از دو قرن تلاقی فرهنگی ایران و اسلام، از اوایل قرن سوم هجری به بعد، شاهد ظهور فرهنگ ترکیبی و مشترک اسلامی، نهادینه شدن آن در رفتارهای تثبیت شده و تجلی آن در عرصه‌های هنر، ادبیات و معماری مردم از جمله ایرانیان از طریق تطبیق خود با ارزش‌ها و هنجارهای جدید اجتماعی که منبعث از دین اسلام بود، به هویتی نوین دست یافت. ایرانیان به عنوان حلقه‌ی واسط در تفکیک اسلام از عرب و سازگاری اندیشه‌های ایرانی و اسلامی و ارتقا و اعتلای آن نقش مهمی بازی کردند و گذشته‌ی باستانی را با دین خود پیوند زدند و در سایه‌ی دیدگاه اسلام در قرن‌های مختلف، طلایه‌داران فرهنگ اسلامی شدند؛ فرهنگی که در دامن اسلام پرورش یافته بود. (آربری، 1366: 363)

نقش سنت در رنگ معماری مساجد

به گمان بسیاری از پژوهندگان، کمتر مردمی در جهان به اندازه‌ی ایرانیان به کیفیات رنگ و اثرات آن هوشیاری و آشنایی داشته‌اند. رنگ‌آمیزی از دوران پیش از تاریخ در ایران رواج داشته و در ادوار بعدی در هنر و فنون نساجی، معماری و کاشیکاری به نقطه اوج خویش رسیده است (آخشیک، 1391). در طول تاریخ ایران، رنگ بعنوان یکی از عناصر موثر در زیباسازی فضا، ایجاد حس تعلق، خاطره‌انگیزی و ... مورد استفاده معماران و طراحان شهری قرار گرفته است. با کمی دقت پی برده میشود که طراحان ایرانی از رنگ‌ها برای برقراری ارتباط با بیننده استفاده می‌کرده‌اند چرا که رنگ احساسی‌ترین عنصر بصری در انسان می‌باشد. بخصوص رنگ آبی لاجوردی که طراحان ایرانی در اغلب آثار خود استفاده می‌کرده‌اند (چرخچیان و اینانلوچولاخلو، 1393: مقدمه). در هنر اسلامی ایرانی، از رنگ‌ها بصورت خردمندانه‌ای استفاده می‌شود و این استفاده با آگاهی از معنای سمبلیک هر رنگ و واکنش کلی ایجاد شده در روان انسان در برابر حضور یک ترکیب یا هارمونی از رنگ‌ها همراه می‌باشد. استفاده سنتی از رنگ‌ها بیشتر با هدف یادآوری واقعیت آسمانی اشیاء همراه است. در این معنا، رنگ‌ها یکی از عناصری هستند که معنای سمبلیکی آن‌ها باید به نحوی در نظر گرفته شوند و این راهی است که بدان وسیله میتوان معنای درونی معماری و هنر اسلامی را درک نمود. سید حسین نصر در کتاب ایران پل فیروزه در رابطه با تاثیر رنگ چنین می‌نویسد: «رنگ‌ها در هنر جنبه کیمیایی دارند و آمیختن آن‌ها خود یک هنر مشابه به کیمیگری است. هر رنگ دارای تمثیلی است خاص خودش؛ و نیز هر رنگ، دارای رابطه‌ای با یکی از احوالات درونی انسان و روح است». (سعیدی: 1385)

رنگ در معماری مساجد و گنبد

در ایران، معماری در ارتباط مستقیم با مسائل مذهبی، فرهنگی و عرفانی بوده است. این مسائل با کارکردهای مختلف به طور جداگانه در فضاهای عمومی یا خصوصی دیده می‌شوند. به همین دلیل کیفیت معماری در این فضاها کاملاً متفاوت بود. خانه‌ها به عنوان فضای خصوصی و مسجد و مدرسه (نوع سنتی مدرسه) به عنوان فضاهای مذهبی مورد تحلیل قرار خواهد گرفت و مسائل فرهنگی در این فضاها مطالعه می‌شود. پیکربندی‌های معماری با روشنایی سطوح پیوسته به وجود می‌آید (آیوازیان، 1383: 12). ایران به عنوان یک کشور اسلامی در شهرهای مختلف مساجد گوناگونی دارد. این مساجد که همگی مثل هم هستند به شیوه‌ای طراحی شده‌اند که معماری خاص نور و رنگ را دارند. تعیین موقعیت مساجد از جنبه‌های زیبایی شناختی و کارکردی مهم بوده است. نور و رنگ در مساجد ایران مثل مسجد شیخ لطف الله در شهر اصفهان که یک نمونه منحصر به فرد است، به صورت ترکیبی و مرتبط با هم به کار گرفته شده‌اند. عناصر مختلف در شهر اصفهان که یک نمونه منحصر به فرد است به صورت ترکیبی و مرتبط با هم به کار گرفته شده‌اند.

معماری در اسلام با مسجد آغاز میشود زیرا اولاً قرآن، معماری مسجد را صفت مومنان به خدا و قیامت و نیز نمازگزاران و زکات دهندگان میداند و در آیه 18 سوره مبارکه توبه میفرماید «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ...» ثانیاً مسجد تمامی کارکردهای معماری را یکجا در خود داشت، نه تنها محل عبادت که مکانی برای مدیریت تمامی اموری بود که مستقیم یا غیرمستقیم به دین ارتباط داشت و همچنین محلی برای تعلیم و تربیت و حتی برای آسایش مسافران و خورد و خوراک آنان می باشد (بلخاری قهپی، 1388: 376).

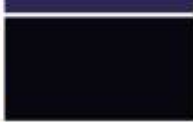
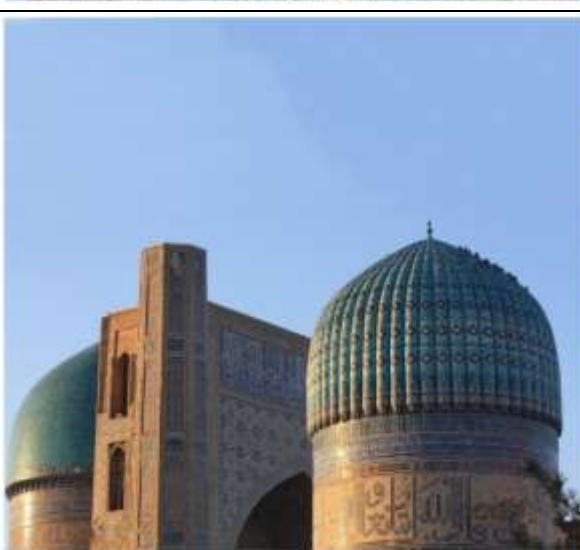

معماری سنتی ایرانی اسلامی جزئی از فرهنگ ایرانیان است. این معماری از لحاظ رنگ آمیزی دارای ویژگی های مینیاتور ایرانی است و از لحاظ کاربرد شکل و فرمها نیز با آن شباهت هایی دارد. از ویژگی های بارز این هنر نحوه ی کاربرد رنگ در فضاهای مختلف معماری است. کاربرد کاشی های رنگارنگ در روی سطوح دیوارها و گنبدها سبب میشود مواد ساختمانی، سنگینی و خشونت خود را از دست دهند و به سطوحی شفاف و موادی بی وزن تبدیل شوند و بر تاثیر انواع نقوش هندسی و تزیینی بیفزایند. در معماری ایرانی اسلامی تلاش میشود نه تنها قسمت های داخلی بلکه فضاهای خارجی معماری نیز با کاشی های رنگارنگ پوشیده شوند. رنگ های شفاف کاشی ها و نقوش هندسی و گیاهی و خطاطی به صورت مجموعه ای کامل و هماهنگ در می آید و مصالح ساختمانی نمودی چون کریستال های رنگین و درخشان به خود می گیرند. در گذشته رنگ های طبیعی و مصالح محلی (بومی) که بناها به وسیله آن ها ساخته می شد، به شهر چهره ای هماهنگ و همگون می داد و با روحیه، اقلیم و فرهنگ مردم بیشتر مطابقت می کرد. رنگ هر شهر جنبه ای از هویت آن محسوب می شد و با وجود تفاوت در مقیاس و عملکردها، نوعی وحدت کلی بر سراسر شهر حاکم بود و هر شهر هویت رنگی خاصی داشت. شهرهای کویری با آسمان آبی، درختان سبز و بناهای خاکی و مذهبی با تزیینات کاشی فیروزه ای رنگ در زمینه خاکی خود می درخشند و تصویری چشم نواز در ذهن و خاطره هر بیننده حک می نمودند. تجربه حرکت در چنین فضاهای شهری به دلیل وحدت آن، آرامش بخش و به دلیل تنوع رنگی بجا و حساب شده، سرزنده و متنوع بود (بهادری، 1392: 10).

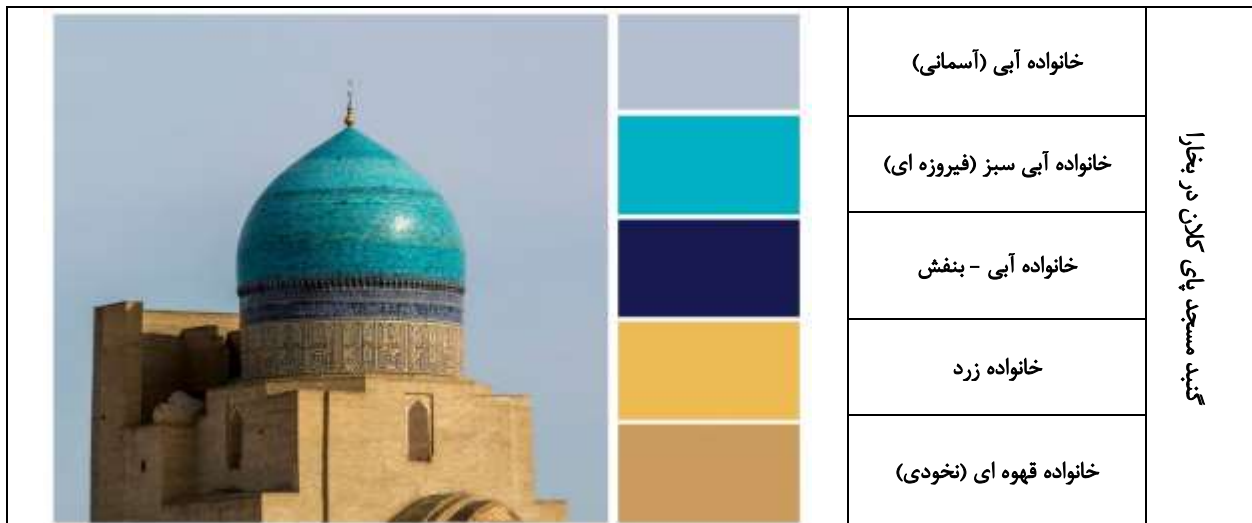
روبرت هیلن برند در کتاب معماری اسلامی، مسجد را جلوه کلیه رمز و رازهای معماری اسلامی و قلب این معماری می داند و معتقد است که از همان ابتدا نقش نمادین آن از سوی مسلمانان دریافت شد و این نقش سهم خود را در خلق شاخص های بصری مناسبی برای این بنا باز کرد که از آن میان میتوان به شاخص هایی نظیر گنبد، مناره و منبر اشاره کرد (هیلن برند، 1380: 31). اما مهمترین عامل در زیباشناسی گنبد (علاوه بر اینکه می بایست نماد سبکی و سبک نمایی نمونه خویش یعنی آسمان باشد) استفاده از عامل رنگ در جلوه های زیباشناسانه آن است بگونه ای که الگوها و رنگ ها چه داخلی و چه خارجی می توانند به این سبک نمایی یاری دهند. آن ها در عین حال به ضرب و تاثیر نمادین شکل هم می افزایند، چرخ های کیهانی یا مندل ها بر سطوح گنبدی چون شکوفه هایی زاده از هندسه دایره می شکفند. رنگ های سرد و رام، دامنه بخش قوه تخیل عقلمند و به نفس بیداری می بخشند همان گونه که مقبره های باستانی مصر و کاخ های بابل، صاحب سقف های نیلی پرستاره بودند یا سراپرده های دادرسی اشکانی، آسمانه هایی پوشیده به یاقوت کبود آسمان فام داشتند؛ گنبد های اسلامی حافظ و تجلی گر خاطره های گنبد صوفی، لباس افلاک اند. پس رنگ هایشان طبق پیش نمونه، سفید، سبز، سبز آبی گونه، فیروزه ای و طلایی می گردد و یا رنگ مایه خنثایی از سفالگری، گچ کاری و تلفیق ناقصی از این ها را به خود می گیرد مثلاً گنبد در همه نمودهایش مقام عرش الهی است. (اردلان و بختیار، 1394: 75)

بر اساس مباحثی که مطرح گردید آشکار میگردد که عناصر فرمی و حجمی مساجد چگونه توانستند با استفاده از مصالح مهمی چون کاشی و رنگ، نقش و اهمیت خود را در شهرسازی سنتی ایران و ایجاد کیفیت های معماری مبتنی بر بکارگیری رنگ و ایجاد حس های ادراکی به منظور دعوت کنندگی به فضا و شاخص نمودن کالبد و جایگاه مساجد در بستر فرهنگی دوران های خود و همچنین در ادامه ی راه حیات خود دخیل نمایند.

جدول 3- جدول کارت رنگ های تشکیل دهنده گنبدهای ایرانی در شهرهای مختلف (ماخذ: نگارندگان، 1395)

نام مکان	خانواده رنگ ها	ترکیب رنگ های تشکیل دهنده
گنبد مسجد شاه (المام) اصفهان	خانواده سفید آبی (آسمانی)	
	خانواده آبی (فیروزه ای)	
	خانواده آبی - بنفش	
	خانواده زرد	
	خانواده قهوه ای	
گنبد مسجد جامع بزد	خانواده آبی (آسمانی)	
	خانواده قهوه ای (نخودی)	
	خانواده آبی (فیروزه ای)	
	خانواده قهوه ای	
	مشکی	
گنبد مسجد جامع ساره	خانواده آبی (آسمانی)	
	خانواده قهوه ای (نخودی)	
	خانواده آبی (فیروزه ای)	
	خانواده آبی - بنفش	
	مشکی	

		خانواده آبی (آسمانی)	گنبد مسجد کبود کلات نادر
		خانواده آبی (فیروزه ای)	
		خانواده آبی - بنفش	
		خانواده زرد	
		مشکی	
		خانواده آبی (آسمانی)	گنبد مسجد شیخ لطف الله اصفهان
		خانواده قهوه ای (نخودی)	
		خانواده آبی (فیروزه ای)	
		خانواده آبی - بنفش	
		مشکی	
		خانواده آبی (آسمانی)	گنبد مسجد بی بی خاتون) در سمرقند
		خانواده آبی سبز (فیروزه ای)	
		خانواده آبی سبز (فیروزه ای)	
		خانواده آبی - بنفش	
		خانواده قهوه ای (نخودی)	

نتیجه گیری

معماری زمینه‌گرا به ضرورت توجه به محیط پیرامون اثر معماری تاکید دارد و بر این باور است که توازن میان معماری و محیط می‌تواند هم برای خود اثر و هم برای زمینه‌عاملی مؤثر و تقویت کننده باشد. زمینه‌گرایی الگویی است برای خلق محیط مطلوب‌تر و لذا شناخت و آگاهی بیشتر و درکی عمیق‌تر نسبت به زمینه و محیط برای معماران و طراحان امری ضروری و اجتناب ناپذیر است. معماری زمینه‌گرا تلاشی است برای نشان دادن توان محیط مطلوب بصری در مقیاسی کلان‌تر از معماری که در معنای کلی می‌توان گفت که آغاز زمینه‌گرایی، محله است اما زمینه‌گرایی در دو جهت خرد و کلان بسط می‌یابد. زمینه‌گرایی با نگاه بر بستر محله و شهر، که پیشتر بدان پرداخته شد و در پژوهش فوق‌گوشه‌ای از آن تبیین شد همواره مورد توجه؛ و از مطالعات و پژوهش‌های عصر حاضر در علوم معماری و شهرسازی می‌باشد. شواهد تاریخی معماری و شهرسازی گویای این است که در گذشته معماری و شهرسازی در توازن با محیط زیست شکل می‌گرفته که معماری سنتی با گرایش به سمت پایداری بوم‌شناختی و اجتماعی با احترام و توجه به منابع طبیعی و حفظ آن برای آیندگان شکل گرفته است.

شکل 1- کارت رنگی از بافت محله مسجد جامع یزد (ماخذ: نگارندگان، 1395)

استفاده از رنگ و کاشیکاری با رنگ‌های آبی تیره و روشن با انعکاس خیره‌کننده آن در زیر نور آفتاب در بافت یکپارچه شهرهای تاریخی ایران با ساماندهی کدهای ارتفاعی و بافت یکپارچه‌ی شهری خاکی رنگ ناشی از مصالح بومی خشت و آجر در ایران بصورت هوشمندانه‌ای توانستند جایگاه مساجد بعنوان محلی فراتر از یک عبادتگاه را در نظام شهرسازی و نظام ارزش‌های اجتماعی در دوران‌های مختلف به نمایش بگذارند. معماری سنتی با وجود جنبه‌های فرهنگی و مفاهیم ارزشمند، فقط با وسایل تزئینی و عناصر سنتی معرفی شده‌اند که این نوع نگاه به معماری سنتی نه تنها معرف معماری سنتی نیست، بلکه تعاریف ناب آن را نیز تخریب کرده است و مخاطب را از شناخت معماری اصیل ایرانی و معانی، اهداف و مفاهیم آن بازمیدارد. یکی از مؤثرترین روش‌ها در معماری معاصر استفاده از اصول معماری سنتی در حوزه‌ی ساخت و ساز معاصر است. استفاده از رنگ و نور در معماری سنتی چنانچه قبلاً نیز مطرح شد، عمیقاً با فرهنگ و معماری آمیخته شده و نمی‌توان آن را از بافت خود جدا کرد. جایگاه نور و رنگ در معماری ایرانی از ترکیب فرهنگ، مذهب و هنر ایرانی که در طول زمان تغییر کرده، سرچشمه می‌گیرد. استفاده از عناصر طبیعی در معماری ایرانی بیشتر یک روش استعاری بوده است. نور و انعکاس رنگ ناشی از نور در معماری سنتی به منظور ایجاد فضاهای شاخص و دادن مفاهیم ویژه به کارآمدی مکان بود.

باتوجه به اینکه منظر شهری مخاطب را به خواندن دستور زبان بصری محیط سوق میدهد بر همین اساس توجه و ایجاد نظام‌های بصری یکپارچه و منظم بسیار مهم بوده و در ادراک شهروندان و ساکنین بسیار تاثیرگذار می‌باشد. منظر شهری دارای چارچوبی برای نشان دادن هویت شهری و عادات اجتماعی در آینه هویت بصری معماری می‌باشد که این هویت شهری در رابطه‌ای تنگاتنگ با عادات اجتماعی بوده و عادات اجتماعی نیز در یک رابطه‌ی دو سویه با معماری و شهرسازی قرار دارد که در نهایت معماری، عادات اجتماعی و فرهنگ، آداب و رسوم شهروندان و همچنین هویت و ادراک شهری سه ضلع مثلث فرهنگ و ادراک شهری محسوب می‌گردند که توجه به آن‌ها در سال‌های اخیر مورد توجه معماران و شهرسازان قرار گرفته است.

با در نظر گرفتن معیارهای تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و اقلیم شهری، میتوان ضوابطی ایجاد نمود که تعریفی درست و روشن از رنگ، مواد و مصالح، فرم و حجم، ارائه کرده به طوری که همگی با ریتمی نشأت گرفته از فرهنگ اجتماعی حاکم بر محیط انجام شود. رنگ، عامل بروزدهنده و آشکار کننده‌ی تمام نیروهای اعتقادی و فکری یک فرد یا قوم، ارتباط دهنده‌ی کدهای اجتماعی نسل گذشته به نسل حال و آینده، حامل پیام و کلیه‌ی ارزش‌های یک قوم برای انتقال از نسلی به نسل دیگر و عامل تخلیه کننده و پرکننده‌ی روح و روان است (نوابی، 1389: 11).

مراجع

- [1] بلخاری قهی، ح. تجلی نور و رنگ در هنرهای ایرانی اسلامی، تهران، نشر سوره مهر، 1384.
- [2] خسروی، د. نگاهی به جایگاه رنگ در ادیان، تهران، نشر سازمان تبلیغات اسلامی، 1390.
- [3] Rippin A. The Islamic World [Colors], EQ, vol2, 2008.
- [4] علی اکبرزاده، م. رنگ و تربیت، تهران، نشر میثا، 1375.
- [5] رفیعی مهرآبادی، ا. دائرة المعارف تشیع، تهران، نشر حکمت، 1360.
- [6] صبوراردوبادی، ا. آیین بهزیستی اسلام، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، 1374.
- [7] لوشر، م. روانشناسی رنگ ها، تهران، نشر درسا، 1395.
- [8] خطیب، ع. قرآن و علم روز، ترجمه اسدالله مبشری، تهران، نشر صفا، 1362.
- [9] سلیمان زاده، ن.، منتظرالقائم، ا.، دانش، ف. نقش و کارکردهای روانشناختی رنگ ها در تزئینات معماری اسلامی، کتاب ماه اطلاعات ارتباطات و دانش شناسی، سال پانزدهم، شماره پنجم، تهران، نشر خانه کتاب، 1391.
- [10] تاجرمان، و. تجربه ی شهری، مجله پیام یونسکو، شماره 248، سال بیست و دوم، تهران، نشر کمیون ملی یونسکو، 1369.
- [11] چرخچیان، م.، اینانلوچولاخلو، ر. شناخت هویت رنگ در مفاهیم معماری و شهرسازی اسلامی ایرانی، کنفرانس ملی معماری و منظر شهری پایدار، 1393.
- [12] امین زاده، ب. شفابخشی و منظر درمانی با طبیعت، سومین همایش ملی فضای سبز و منظر شهری، 1386.
- [13] Tomic D, Maric I. Colour in the city: Principles of nature climate characteristics, Architecture and civil engineering, FACTA University of Nis, Vol9, 2011.
- [14] مفتخری، ح. ایران و اسلام هویت ایرانی میراث اسلامی، فصلنامه جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره چهارم، شماره 8، 1392.
- [15] آربری، آ. میراث ایران، تالیف سیزده تن از خاورشناسان، ترجمه احمد بیرشک و دیگران، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1366.
- [16] آخشیک، س. بررسی جایگاه و تاثیر سمفونی رنگ و نور در معماری پسامدرن، مجله شمس، 1391.
- [17] سعیدی، ن. مقاله معماری مسجد، روزنامه جام جم، 1385.
- [18] آیوازیان، س. جایگاه نور در معماری، فصلنامه معماری و شهرسازی، شماره 78 و 79، دوره پاییز و زمستان، 1383.
- [19] بلخاری قهی، ح. مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی، تهران، نشر سوره مهر، 1388.
- [20] بهادری، م. اهمیت رنگ در فضاهای شهری، 1392.
- [21] هیلن برند، ر. معماری اسلامی، ترجمه دکتر آیت الله زاده شیرازی، تهران، نشر روزنه، 1380.
- [22] اردلان، ن.، بختیار، ل. حس وحدت، سنت عرفانی در معماری اسلامی، ترجمه ونداد جلیلی، تهران، نشر علم معمار رویال، 1394.
- [23] نوایی، ح. رنگ در شهر و نقش رنگ در مفاهیم اجتماعی امروز، ماهنامه منظر، شماره دهم، تهران، نشر مرکز پژوهش هنر معماری و شهرسازی نظر، 1389.